Рівненський державний гуманітарний університет

КОМПЕТЕНТНІСНО ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ: МОВНО-ЛІТЕРАТУРНА ОСВІТА

Колективна монографія

Рівне – 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ 1 КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ МОВИ ТА ЧИТАННЯ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ 7

РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ 34

2.1. Сутність поняття «комунікативні вміння» 34

2.2. Формування вмінь взаємодіяти усно 37

2.3. Застосування ситуаційних вправ на уроці української мови для формування вмінь взаємодіяти усно 56

2.4. Формування вмінь працювати з текстом на уроці української мови 66

РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ 88

3.1. Формування фонетико-орфоепічної компетентності 88

3.2. Формування орфографічних умінь і навичок за умов диференційованого навчання 114

3.3. Формування лексичної компетентності 133

3.4. Формування граматичної компетентності 157

РОЗДІЛ 4 ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ Й УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ 229

4.1. Відмінність та суть понять «культура мови» й «культура мовлення» 229

4.2. Мовна норма й мовленнєва помилка як базові поняття унормованої літературної мови 233

4.3. Ознайомлення учнів з типовими порушеннями нормативного мовлення 240

4.4. Комплекс тренувальних вправ з формування правильного мовлення (на матеріалі вивчення розділу «Прикметник») 245

4.5. Формування стилістичної компетентності 260

4.6. Мова вчителя як засіб розвитку мовлення учнів 297

РОЗДІЛ 5 РЕАЛІЗАЦІЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ 318

5.1. Літературна компетентність учня початкової школи 318

5.2. Читацька компетенція 321

5.3. Бібліотечно-бібліографічна компетенція 329

5.4. Літературознавча компетенція 336

5.5. Особистісно-діяльнісна компетенція 344

РОЗДІЛ 6 РЕАЛІЗАЦІЯ КОМПЕТЕНТНІСНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО ПРАКТИКИ ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ 351

6.1. Інтеграція змісту освіти як основа одного з різновидів нестандартного уроку 351

6.2. Проблема інтеграції змісту навчання в практиці роботи вчителів початкової школи 357

6.3. Дидактичні особливості інтегрованих уроків 364

6.4. Підготовка до інтегрованого уроку та методика його проведення 371

6.5. Формування мовних знань і мовленнєвих умінь на матеріалі краєзнавчого змісту 383

6.6. Застосування ситуаційних вправ на уроці образотворчого мистецтва 393

6.7. Практика інтегрованого навчання в початковій школі та ЗВО 404

ПІСЛЯМОВА 417

позиції майстерності, кажемо «вдало – невдало», «добре – погано», «зрозуміло – незрозуміло», «доцільно – недоцільно» тощо.

4.2. Мовна норма й мовленнєва помилка як базові поняття унормованої літературної мови

Норма (лат. norma – правило) літературної мови – центральне поняття не лише вчення про правильність мовлення, а й про його культуру в цілому.

Мовна норма – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі мови і становить єдину можливість або найкращий для конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування [3, с. 68–69]. Іншими словами, норма – це зразок, яким треба користуватись. Головними ознаками літературної норми є відповідність системі мови, стабільність та обов'язковість [3, с. 68–69].

У шкільній практиці нормою вважається сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні [17, с. 16; 13, с. 9].

Кожен із розділів мови має свої норми. З огляду на це розрізняють такі типи норм:

1. Орфоепічні норми – регулюють вимову звуків, наголошення слів, а також милозвучність мовлення (наприклад: можна вимовляти [*час*] – не можна [*ч'ас*]; треба наголошувати *вира́зний* – не можна *ви**и**разний*).

2. Лексичні норми – регулюють вибір слова відповідно до змісту і мети висловлювання (наприклад: можна *рятувальник* і не можна *рятівник*, якщо мовиться про посаду того, хто рятує людей; можна *дружний* і не можна *дружній*, якщо йдеться про клас, колектив).

3. Фразеологічні норми – регулюють таке вживання фразеологізмів, за якого не змінюється їхній зміст і граматична будова (наприклад: можна *брати участь* і не можна *приймати участь*).

4. Словотвірні норми – регулюють, яку морфему треба вибрати, де її розташувати, як сполучити у новому слові (наприклад: можна *спостерігач* – не можна *спостерігальник*).

5. Морфологічні норми – регулюють утворення та вживання граматичних форм різних частин мови (наприклад: можна *суддів* – не можна *судей*).

6. Синтаксичні норми – визначають правильність побудови простих і складних речень (наприклад: можна *Коли зустрічаю здорових дітей, серце сповнюється щастям!*; не можна *Зустрічаючи здорових дітей, серце...*).

7. Стилістичні норми – регулюють, які слова, словосполучення, речення треба дібрати, щоб вони відповідали ситуації спілкування, тому чи тому стилю висловлення думок (наприклад: *чому ти плачеш*, а не *з якої причини ти плачеш* – в розмовному стилі так не говорять, це фраза наукового стилю).

8. Орфографічні норми – регулюють загальноприйняте написання слів (наприклад: написання слів разом чи через дефіс, з великої чи малої літери).

9. Пунктуаційні норми – регулюють вживання розділових знаків у писаних і друкованих текстах.

Опанування норм сприяє підвищенню культури мовлення. Щоб висловлюватися і усно, і письмово правильно, треба насамперед добре знати структуру мови, бо саме нею зумовлюються чинні норми. Але говорити правильно ще не означає говорити добре (майстерно) – для доброго мовлення необхідне й багатство, різноманітність мовлення, його точність, стильова єдність, логічність, виразність.

На жаль, мовлення більшості учнів не відповідає ні вимогам правильного, ні вимогам доброго мовлення.

Низький рівень культури мовлення у сучасному суспільстві зумовлюється кількома чинниками:

1) неповне засвоєння школярами норм літературної мови і недостатньо бережливе ставлення до мовної традиції;

2) мале коло читання художніх творів написаних українською мовою (дітей цікавлять інтернет ігри, мультфільми);

3) далеке від зразкового мовлення батьків у сім'ї, вихователів у дитячому садку, вчителів у школі;

4) численні явища інтерференції, у деяких мовців спричиняють засмічення української мови словами-росіянізмами;

5) байдуже ставлення школярів до уроків мови;

6) невміння користуватися довідковою літературою, що спричиняє відставання у розвитку мови і дорослих, і дітей;

7) засвоєння дітьми мимохіть жаргонізмів, діалектних, грубих слів, вживання їх у своїй мовленнєвій практиці, що негативно відбивається на культурі мовлення цих людей [14, с. 195–196].

Порушення тих чи тих літературомовних норм кваліфікуються термінами «помилка», «недолік». Не всі мовознавці розділяють ці поняття. Одні дослідники (наприклад, Ф. Сергеєв [75]) розмежовують їх. Помилкою вважають порушення вимог правильності мовлення, норм літературної мови, а недолік розглядають як порушення вимоги комунікативної доцільності мовлення. Інші вчені (наприклад, С. Цейтлін [22]) поняття «помилка» і «недолік» сприймають як синоніми.

Як стверджує М. Пентилюк, у сучасній методиці дотримуються терміна помилка, коли йдеться про порушення мовного оформлення висловлювання, термін недолік частіше вживається щодо змісту сказаного чи написаного [16, с. 310].

Сьогодні актуальна проблема помилок у мовленні учнів, хоча і давня. Її досліджували такі лінгводидакти, як: О. Баринов, М. Воронін, Т. Ладиженська, Я. Мельничайко, М. Пентилюк, М. Плонкін, Ф. Сергєєв, Н. Сулименко, О. Текучев, С. Цейтлін та ін. Вони описали і сформували загальноприйняту класифікацію помилок.

За цією класифікацією помилки поділили на три групи:

а) орфоепічні, акцентологічні (ці помилки характерні для усного мовлення);

б) орфографічні й пунктуаційні (ці помилки виправляємо в писемному мовленні);

в) змістові, лексичні, стилістичні, морфологічні й синтаксичні – граматичні (зустрічаються як в усному, так і писемному мовленні).

Спільною ознакою для цих груп помилок є те, що всі вони зустрічаються в мовленні (й усному, й письмовому), та є результатом мовленнєвої діяльності учнів – говоріння й письма.

Ця традиційна класифікація враховує два критерії. Насамперед форми мови, а саме: усну й писемну, також рівні мови – фонетику, лексикологію, граматику тощо.

Сучасна лінгвістика класифікує помилки, враховуючи структуру та як мовні одиниці функціонують у мовленні.

Класифікацій помилок є досить багато, але в усіх ураховуються шість типів помилок, які, в свою чергу, об'єднані у три групи:

а) змістові (у змісті висловлювання);

б) лексичні, граматичні, стилістичні;

в) орфографічні та пунктуаційні [21, с. 10–70].

Змістові помилки виникають тоді, коли порушуються комунікативні якості мовлення – змістовність, чистота, логічність, точність, доречність, багатство, різноманітність, виразність тощо. Значну частину їх становлять ті, що стосуються структури тексту.

До змістових помилок належать:

1) невідповідність висловлювання тому, про що розповідається – явище, факт, тему та основну думку;

2) поверховість висловлення теми;

3) пропуск важливих для розуміння змісту висловлювання компонентів;

4) нерозуміння основної та другорядної інформації, невдалий добір лексичні засоби;

5) невміння використовувати авторські художньо-виражальні засоби (у переказах);

6) вживання одноманітної лексики й граматичної будови мовлення;

7) безсистемність викладу думки;

8) повторення змісту, що описувався чи розповідався в попередніх частинах тексту (зв'язної розповіді);

9) недотримання зв'язності тексту;

10) невміння поділити текст на абзаци.

Якщо у мовленні (письмовому чи усному) зустрічаються указані вище лексичні помилки, то це означає, що мовець порушив лексичні норми літературної мови. До них належать:

– уживання слова у невластивому йому значенні: *Хлопчик мріяв про* ***участь у дуелях*** *на шкільних спортивних змаганнях* (треба: *Хлопчик мріяв про* ***участь*** *у шкільних спортивних* ***змаганнях)***;

– неправильно дібраний синонім: Мені сподобалася картина, на якій **намальовано море** (треба: *На картині* ***зображено море***);

– неправильне вживання паронімів, не розуміння їх значення: ***ніготь – кіготь; рипіти – скрипіти; талан – талант*;**

– уживання плеоназмів (зайвих слів): Мама *написала* ***свою автобіографію*** (треба: Мама *написала* ***свою біографію****. Мама з татом завжди* ***пам'ятали і не забували*** *дідуся і бабусю* (не треба вживати два дієслова-присудки: ***або*** *пам'ятали,* ***або*** *не забували*);

– уживання слів, які вийшли з ужитку, вже не відповідають, наприклад, сучасній епосі. Вони називаються лексичними анахронізмами*:* ***Поліцейський*** *з кобури* ***дістав пістоль*** *– і пролунав вистріл (*у поліцейського не пістоль, а **пістолет**);

– сполучення слів, які логічно не можуть поєднуватися: *На обід був* ***красивий борщ*** (*борщ, не красивий, а* ***смачний***);

– тавтологія однокореневих слів: *Оленка* ***намалювала малюнок*** *кота* (треба: *Оленка* ***намалювала кота***);

– неправильне вживання слів: Кожного дня **він являється** до нас у гості (треба *не являється,а* ***приходить***);

– вживння слів-кальок і словосполучень (дослівний переклад українською) з інших мов: *Усі **міроприємства**, які проводилися цього тижня у школі, мені сподобалися* (треба не *міроприємства*, а ***заходи***);

– часто неправильно за змістом вживають слова, які співпадають у споріднених мовах – міжмовні омоніми: ***На конверті** він написав **адрес** (*треба ***адресу***). В українській мові слово «адрес»* – це письмове вітання кому-небудь, а не місце проживання [16, с. 310–311].

Серед лексичних помилок виділяють *фразеологічні* –сплутування стійких словосполучень (*Він настоював на своєму*), перекручування елементів декількох фразеологізмів (*На все він дивився повз вуха і все пропускав крізь пальці*).

Стилістичні помилки виникають тоді, коли змішуються різні стилі, недоцільно вживаються мовні засоби. До стилістичних помилок відносять:

– недотримання у тексті стильової єдності (слова стилістично несумісні, синтаксичні одиниці тексту різні за стилем, у тексті речення мають різностильове забарвлення (наприклад, офіційні слова в художньому тексті або емоційні – в науковому тощо);

– невиправдане вживання фразеологічних зворотів, слів з переносним значенням, придумана образність: *Якби по-другому склалися обставини, то Іван би **перевернув цей великий світ**; Учитель хотів **передати** учням свій **прекрасний досвід**;*

– недоцільне використання емоційно забарвлених слів, неврахування функцій цих лексем, що належать до різних стилів: *Нехотя Павло **покрокував** до дошки.* Слово «покрокував» має відтінок урочистості, тому не підходить для цього речення, яке стилістично нейтральне;

– неправильне використання граматичних синонімів (у тексті використовуються словоформи, словосполучення, речення різних стилів): ***Читать** не хотілося. Він нічого **не зна** про цей випадок.*

– невмотивоване вживання мовних штампів: *на повну потужність, проходять червоною ниткою* тощо;

– вживання слів-паразитів: *ну, ага, це саме, значить, так тощо.*

– недотримання милозвучності мовлення: *Листя вітер роздуває;*

– невиправдане вживання багатьох одних і тих самих частин мови або однакових великих синтаксичних конструкцій – часто це робить текст стилістично невиразним [16, с. 312–313].

Коли порушуються словотвірні, морфологічні та синтаксичні норми виникають *граматичні помилки*. Серед них виділяють словотвірні, морфологічні й синтаксичні.

Словотвірні помилки – це помилки, які виникають у процесі словотворення через неправильний добір суфіксів, префіксів тощо. Наприклад: ліки (неправильно лікарство), **до**зволити (неправильно **по**зволити), схожий (неправильно **по**хожий), перехрестя (неправильно перехресток).

Морфологічні помилки виникають тоді, коли порушуються правила творення граматичних форм різних частин мови. Н. Дика наголошує [8, с. 31–33], що у творах, переказах, творчих завданнях учні часто допускають морфологічні помилки, зокрема:

– іменники чоловічого роду другої відміни у родовому відмінку однини (*Написати речення з абзац***у** *(*правильно: *з абзац***а***)*;

– числівники: *семидесяти* (правильно: *сімдесяти), сороками* (правильно: *сорока*);

–іменники мішаної групи першої і другої відмін (*кручею, плащом*);

– прикметники твердої і м’якої груп (*дружн**ий*** колектив, *дружн**ій*** тон);

– особові закінчення дієслів: біжимó (тому що біж**и**ть), кричитé (тому що кричиш);

– кількісні та дробові числівники з іменниками: *три учня (*правильно: *три учні), три студента (*правильно: *три студент***и***)*, *дві треті кілограм***ів** *(*правильно: *дві треті кілограм**а**)*;

– сполучення числівників з іменниками на означення часу: *в сім годин (*правильно*:о сьомій годині), без чверті одинадцять* (правильно: чверть по десятій, чверть на одинадцяту);

– кличний відмінок: *Галина Іванівна (правильно: Галино Іванівно).*

Серед ***синтаксичних помилок*** найтиповішими Н. Дика називає такі:

– порушення норм узгодження: *золоті колосся (*правильно*: золоте колосся), сильна біль (*правильно: *сильний біль)*;

– порушення норм керування: *відповідно розкладу* (правильно: *відповідно **до** розкладу), піти за водою (*правильно: *піти **по** воду*);

– порушення норм узгодження між підметом і присудком (Прибул**о** ще десять діт**ей**.);

– неправильна побудова конструкцій з однорідними членами (*У саду дозріли яблука, груші, **фрукти***.);

– займенникове дублювання підмета (***Іван, він** є студентом педагогічного університету*);

– неправильна побудова конструкцій з непрямою мовою (*Іванка сказала, що я буду читати цей твір*.) [8, с. 30–33].

Знаючи типові помилки, їх класифікацію учитель зможе проводити ефективну роботу щодо їх усунення та запобігання їм, а також легко перевірятиме учнівські творчі роботи.

4.3. Ознайомлення учнів з типовими порушеннями нормативного мовлення

Одним з невикористаних чи мало використовуваних резервів формування нормативності мовлення учнів початкових класів, вироблення їх мовленнєвої культури є вміло організована робота з групою помилконебезпечних мовних одиниць, тобто тих слів, словосполучень чи речень, під час вживання яких найчастіше порушуються норми сучасної української літературної мови.

Для ефективної організації роботи над такими мовними одиницями О. Сербенська пропонує застосовувати метод антидиктанту, суть якого сконденсовано у фразеологізмі «На помилках вчаться» [1, с. 10]. Переконливо про важливість такого напряму роботи зазначає Г. Буяновер, посилаючись на М. Рибнікову: «Де-де, а в школі ми саме на помилках учимося. Деякі помилки є